

Радмило МАРОЈЕВИЋ*

СУДБИНА ПРАСЛОВЕНСКИХ ГЛАСОВНИХ ГРУПА

*kti, *gti, *chti

Апстракт: У првом делу овог чланка разматра се Белићево учење о судбини гласовних група *ktī/*ktī, *gtī/*gtī, *chtī у прасловенском језику. Образлаже се ново тумачење развоја наведених гласовних група и ново тумачење фонетских процеса који су довели до појаве облика *khi* у српском језику.

У другом делу чланка размотрена су друга тумачења развоја прасловенских гласовних група *ktī/*ktī, *gtī/*gtī, *chtī, која су Белићевом претходила.

I

0.1. Своје учење о судбини прасловенских гласовних група *kti, *gti, *chti АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ је изложио у расправи: *Српскохрватске гласовне групе -jt-, -jd- и прасловенско -kti-, -gti- и -hti-* [Јужнословенски филолог, Београд, 1921, књ. II, св. 3–4, 217–226 (исправљене су техничке грешке у наслову)], која је прештампана у седмом тому његових *Изабраних дела* [Белић VII: 214–220].

0.2. Белићево тумачење наведених гласовних група добило је овакву оцену РАДОСАВА БОШКОВИЋА, његовог ученика у области палеославистике и дериватологије:

„Белић претпоставља овакав прасловенски развитак група *kti*, *ktь*, *chti*: *pekti = pek-ti > pe-kti > pe-k̑ti > pe-ʒ̑ti > pe-t'i; *verchti =

* Редовни професор Универзитета у Београду.

verch-ti > *ver-čhtī* > *ver-čh̃ti* > *ver-³/₄ti* > *ver-t'i*; то значи: у групама *kt*, *cht*, створеним деловањем закона отвореног слога, добијено је палатално *k'*, *ch'*, које се, нашавши се пред експлозивним сугласником, изгубило остављајући траг у несложном ³/₄; тако је добијена група ³/₄*t*, која се развила на исти начин као етимолошко *tj*, тј. у *t'*. / Ово је једно од највероватнијих објашњења развитка група *k̃ti*, *kt̃b*, *ch̃ti* у прасловенском језику; па ни оно није без контрадикције. На пример: оно оперише са *pe-³/₄ti*, где имамо отворен слог, и са *ver-³/₄ti*, где имамо затворен слог” [Бошковић 1968: 99–100 (у цитатима знак | указује на прелазак на нову страну, а знак / прелазак на нов ред)]. Бошковић не наводи групе *gti*, *gt̃b* јер узима да су се оне једначењем по безвучности изједначиле с групама *k̃ti*, *kt̃b*.

0.3. Учење о судбини прасловенских гласовних група **k̃ti*, **gti*, **ch̃ti* може се сматрати једним од најсложенијих питања упоредне граматике словенских језика којим се Белић бавио. Његово учење је методолошки инспиративно. Као „једно од највероватнијих објашњења развитка група *k̃ti*, *kt̃b*, *ch̃ti* у прасловенском језику”, оно се може критички проверити, али се у неким компонентама мора – изменити [види т. 1]. Оно се, међутим, може и – заменити, тј. може бити понуђено сасвим ново тумачење наведених прасловенских гласовних група [види т. 2].

1. Ево како Белић објашњава развој гласовних група **k̃ti*, **gti*, **ch̃ti* (задњонепчани сугласник *х* он обележава словом *h* из српске, а Бошковић диграмом *ch* из чешке латинице):

„У случајевима као **pektī* (срп. *něhu*, ст. слов. *neшти* и т. д.) и свима другим сличним примерима ја сматрам да смо већ у прасловенском језику имали **pe-k̃ti*, **mo-gt̃b* (*мо̃h*, ст. слов. *мошт̃ь* и сл.), **no-kt̃b* и т. д. У оваквом положају *k*, *g* и *h* подвргавали су [су се – Р. М.] извесном умекшавању, јер је несумњиво и *t* било испред *i*, *ь* до извесне мере умекшано. | Добили смо, на тај начин, **pe-k̃ti*, **mo-gt̃b*, **ver-h̃ti* и сл. Овакво *k'*, *g'*, *h'*, зато што се находило непосредно испред *t* и са њим образовало један слог, није се могло развити у фрикативне сугласнике или африкате, као што обично у оваквом положају бива са *k'*, *g'* у новијим словенским језицима [...]. Облици *pe-k̃ti*, *mo-gt̃b* у којима је *k'* – *g'* морало ишчезнути, давали су, по моме мишљењу, *pe-³/₄ti*, *mo-³/₄t̃b* и сл. Овакво ³/₄*ti* једнога слога давало је даље *-t'i*” [Белић 1921: 221–222; уп. Белић VII: 217].

1.1. Белићево тумачење садржи реконструкцију трију фаза у развоју, неједнаке уверљивости.

Прва фаза (умекшавање задњонепчаних сугласника) не може се ни филолошки потврдити, ни фонолошки доказати, али се може – фонетски претпоставити. Може се претпоставити да је палатализација *k*, *g*, *ch* као своју прву фазу имала алофоне [k'], [g'], [ch'], а да је завршна фаза дала нове меке сугласнике као засебне фонеме <č>, <ž>, <š>, при чему се испред гласовне групе **ti* остваривала само прва фаза.

Друга фаза (трансформација меког сугласника у неслоговно $\frac{3}{4}$ у одређеним фонетским условима) веома је убедљива: потврђују је бројни факти из историје словенских језика.

Трећа фаза (прогресивно јотовање наредног *t*, *d* без претходне метатезе) потпуно је неубедљива: нема за њу ни филолошких доказа ни лингвистичких изгледа. Али ова фаза је спорна само као фонетско објашњење – није спорна као фонолошки резултат. Белић је видео један процес (прогресивно јотовање), а могла су се остваривати, практично без временске дистанце, два процеса: прво метатеза, а одмах затим регресивно јотовање.

Са овом нашом корекцијом Белићево учење могло је још да опстане – као хипотеза. После новог тумачења [види т. 2], оно, међутим, мора да пређе у историју питања. Али и као хипотеза која је развојем науке превазиђена, Белићево учење је методолошки инспиративно: оно потврђује да је наш лингвиста у трагању за објашњењем језичких појава ишао испред науке своје епохе, смело корачајући кроз лавиринте дијакхроније, наоружан не само компаративно-историјским него и општелингвистичким знањима и сазнањима.

1.2. Да би поткрепио своје тумачење развоја прасловенских гласовних група, Белић је изнео ново тумачење развоја српских гласовних група -*jt*- и -*jd*- (инфинитиви типа *dojti* > *doći*, презентски облици типа *dojdem* > *dodem*).

Белић оспорава раније тумачење развоја наведених гласовних група у интерпретацији МИЛАНА РЕШЕТАРА, које се своди на метатезу и јотовање: *dojti* > **dotji* > *doći*; *dojdem* > **dodjem* > *dodem*. Белић наводи две слабе стране у том тумачењу: „И мене то старо објашњење није задовољавало са многих страна. Прво, што не видим никаква разлога за метатезу, и не видим зашто би језички **dodjem* било лакше за изговор него *dojdem*; због тога, свакако, и нема метатезе у другим словенским језицима као што се и у многим нашим говори-

ма чува старо *dojdem*; и, друго, [...] да се извршила метатеза у *dojdem*, т. ј. да смо прво добили *dodjem*, ми бисмо морали наћи трагова од те метатезе било у нашим старим споменицима, било у нашим говорима, јер се она извршила у историско време развитка нашег језика, када је | било већ писаних споменика у изобиљу. Међутим тога нема, и Решетар је принуђен да стави главни део поменутог процеса под звездицу: **dotji — *dodjem*” [Белић 1921: 218–219; уп. Белић VII: 215].

Разлог за метатезу је био, и он се зове принцип нарастајуће гласности у структури слога (словенски слог се структурира тако да на почетку слога долази струјни сугласник са најмање звучности, затим експлозивни са више звучности, па сонант са још више звучности, најзад самогласник са највише звучности). Тај принцип је деловао и у историјском развоју српског језика у време кад су се анализиране промене десиле: редослед „сонант (*j*) – експлозивни сугласник (*t* или *d*) – вокал” замењен је редоследом „експлозивни сугласник (*t* или *d*) – сонант (*j*) – вокал”.

Непотврђеност средњих карика (**dotji*, **dodjem*) само је знак да та фаза није трајала; њу издвајамо како би се уочио редослед појава, иначе је одмах после метатезе долазило до јотовања. А то се десило зато што је јотовање **tj*, **dj* било жив процес.

Белић одбацује метатезу, а образлаже – прогресивно јотовање: „звук $\frac{3}{4}d$ даје $\tilde{d}$, одмах африкату, без прелазног ступња *dj*, које би тек имало да се слије у један звук. По себи се разуме да се, у ствари, извршило извесно померање звука $\frac{3}{4}$, али тако да је при изговору самог гласа *d* (или *t*), у време његове експлозије, ваздух пропуштан кроз узину звука $\frac{3}{4}$ и тако дао одмах модификацију звука *d* у $\tilde{d}$ ” [Белић 1921: 219; Белић VII: 215–216]. – Немамо никаквих доказа да се сугласник *j* стапао са наредним сугласником у квалитативно нов глас; он се стапао у квалитативно нов глас само са претходним сугласником.

1.3. Белићево тумачење има, како је истакао Бошковић [види т. 0.2], својих контрадикторности.

Прва је она коју је, као пример, навео Бошковић. Али је она и најбезазленија. Гласовна група **tert* под утицајем закона отвореног слога могла се „отворити” пре него што су се почеле трансформисати гласовне групе **kti*, **gti*, **chti*: у јужнословенским дијалектима и чешко-словачкој групи добили смо **vrē-chti*, у осталим дијалектима – **vere-chti*.

Друга контрадикторност није уопште безазлена. Ако је развој $k > k'$, $g > g'$, $ch > ch'$ дао као заједнички резултат неслоговно $\frac{3}{4}$, зашто то неслоговно $\frac{3}{4}$ заједно са претходним вокалом језичко осећање није схватало као дифтонг и зашто се тај дифтонг није трансформисао на класичан начин (монофтонгизацијом)? Ако је $*pek\bar{t}\bar{i}$ дало $*pe^{\frac{3}{4}}t\bar{i}$, зашто $*e^{\frac{3}{4}}$ није прешло у i ? Или: ако је $*nok\bar{t}\bar{i}$ дало $*no^{\frac{3}{4}}t\bar{i}$, зашто дифтонг $*o^{\frac{3}{4}}$ није дао $\bar{e}$, тј. јат?

Трећа контрадикторност је хронолошка. Ако се у другом и трећем лицу једнине императива *плети* $< *plekto^{\frac{3}{4}}$ [види т. 2.3] гласовна група $*kt$ упрошћавала у t пре монофтонгизације дифтонга $*o^{\frac{3}{4}} > i$, зашто се то није дешавало са истом гласовном групом у инфинитиву (јер се у епоси дифтонга гласовна група у инфинитиву налазила испред дифтонга $*e^{\frac{3}{4}}$, који је касније монофтонгизиран у i)? Или је раније монофтонгизирано $*e^{\frac{3}{4}}$, а касније $*o^{\frac{3}{4}}$, а у међувремену остварен развој који Белић претпоставља? Или је пак промена остварена фонетски у инфинитивима типа $*pek\bar{t}\bar{i}s$ да би се затим аналогијом пренела на инфинитиве типа $*pekte^{\frac{3}{4}}s$?

2. Наше тумачење развоја гласовних група $*k\bar{t}\bar{i}/*kt\bar{i}$, $*g\bar{t}\bar{i}/*gt\bar{i}$, $*ch\bar{t}\bar{i}$ састоји се у следећем.

1 ° Испред високих вокала предњег реда $\bar{i} > i$, $\bar{i} > \bar{e}$ гласовне групе $*kt$, $*gt$, $*cht$ трансформисале су се у гласовне групе $*kt^{\frac{3}{4}}$, $*gt^{\frac{3}{4}}$, $*cht^{\frac{3}{4}}$, као што се испред истих вокала трансформисала гласовна група $*gn$ у $*gn^{\frac{3}{4}}$ [види т. 2.1].

2 ° Развој слабог гласа j ($\frac{3}{4}$) у почетку је имао позициони, чисто фонетски карактер: фонема $\langle t \rangle$ између задњонепчаног сугласника (k , g , ch) и високог вокала предњег реда ($\bar{i} > i$, $\bar{i} > \bar{e}$) имала је свој алофон, позициону варијанту $[t^{\frac{3}{4}}]$. Кад је јотовање гласовне групе $*tj$ у речима типа $*sv\bar{e}tja$ било извршено, добили смо у српском (= штокавском) дијалекту нову палаталну фонему $\langle \acute{c} \rangle$, у хрватском (= чакавском) дијалекту нову палаталну фонему $\langle t' \rangle$, а у другим дијалектима прасловенског језика резултат јотовања $*tj$ подударио се са већ постојећим палаталним фонемама, добијеним од k првом палатализацијом – $\langle \acute{c} \rangle$ у староруском и словеначком дијалекту, или трећом палатализацијом – $\langle c \rangle$ у западнословенским дијалектима; на периферији старосрпског ареала метатезом компоненти африкате $\langle \acute{c} \rangle$ добијена је гласовна група $\acute{s}t$ (види тумачење у [Маројевић 2000:

117–122]). Исти фонетски резултат у словенским дијалектима дао је алофон $[t^{3/4}]$ фонеме $\langle t \rangle$, при чему се резултат јотовања фонологизовао те смо добили одговарајућу палаталну фонему. Развој $*kti > *kt^{3/4}i > *k\acute{c}i$ (односно одговарајући јотован сугласник у другим словенским језицима) потврђује облик *kĥu* у српском књижевном језику, додуше – са новим, тачним тумачењем свога постанка [види т. 2.2].

3 ° Гласовне групе $*kt$, $*gt$, $*cht$, без обзира на то да ли је t у њима било самосталан глас или прва компонента африкате, упростиле су се – од два експлозивна сугласника изгубио се први, задњонепчани (за *ch* Белић оправдано претпоставља да је био нека врста експлозивног сугласника $k^{\wedge}h$). Да су гласовне групе $*kt$, $*gt$, $*cht$ заиста губиле иницијалну компоненту није спорно [види т. 2.3].

2.1. У прасловенском језику гласовна група $*gn\bar{i}/*gn\bar{i}$ такође је прешла у $*gn^{3/4}i/*gn^{3/4}\bar{i}$, после јотовања: *gñi/gñ̃*. О томе сведочи стара $*\bar{i}$ основа мушког рода (номинатив) *ogñ̃*, (генитив) *ogñi*, као и глагол *gñiti*. Сугласник n прелазио је у $*n^{3/4}$ и даље у $\acute{n}$ ако се испред њега налазио задњонепчани сугласник (у примерима: g), а после њега високи вокал предњег реда, тј. вокал реда i . Промена се спорадично вршила и испред јата ако је он имао фонетску вредност дифтонга $[ie]$ или ако је дао рефлекс $[ije]$: исп. дијалекатско ијекавско *gñijeздо*, *gñijeв*, у Његошевом језику на пример. У раном староруском (пре секундарног умекшавања полумеких сугласника) забележени су примери: $s7g^{\wedge}n\bar{i}la$, $razg^{\wedge}n5va$ $s\bar{s}$, $og^{\wedge}n\bar{s}$ [Маројевић 2000: 117–122].

2.2. На разноврсне српске ликове прасловенске именице $*d\check{k}ti$ Белић се не осврће, али саму именицу ($*d\check{k}t\bar{i}$) помиње међу „примерима у којима се налази kt , gt и ht ”, закључивши „да се ово силно умекшавање k , g и h преко полумекога t вршило једино пред самогласницима реда i ($\bar{v}$, $\bar{i}$). То би показивало да су сугласници бивали неједнако умекшавани пред самогласницима реда i и реда e : пред првим знатно више него пред другим” [Белић 1921: 226; Белић VII: 220]. Белић не помиње зависне падеже именице $*d\check{k}ti$ (ген. $*d\check{k}tere$, дат. $*d\check{k}teri$, ак. $*d\check{k}ter\bar{g}$ итд.), у којима се гласовна група kt нашла испред e , али је сигурно претпостављао да се у њима рефлекс јотовања развио по аналогiji с номинативом једнине, у процесу уједначавања основе.

Разноврсне српске ликове прасловенске именице **ǵkti* ПЕТАР Скок је покушао да објасни „promjenom teške konsonantske grupe *ǵc*, која је nastala gubitkom poluglasa [...], u *kǵ > hǵ > šǵ > č*”, а та промена је „nastala djelovanjem zakona asimilacije i disimilacije u isto vrijeme: *dtǵ > ttǵ > gtǵ > ktǵ > htǵ > štǵ > tǵ*” [Skok 1972 II: 71, s. v. *kǵi*]. Концепција о истовременом деловању асимилације и дисимилације и извођење не само свих српских него и хрватских (= чакавских) и кајкавских, односно словеначких ликова једних од других – само су последица погрешне научне парадигме. Зато ћемо ми размотрити ликове само у једном језику, српском, који су врло интересантни.

1 ° Варијанта *кћи* (дат. *кћери*, ак. *кћер*) настала је на следећи начин: **ǵkti* > **ǵkt^{3/4}i* > **ǵkǵi*. После губљења полугласника у слабом положају група од два експлозивна сугласника се упростила на начин који је Белић тачно описао: редукција првог сугласника након губљења његове експлозије [види т. 2.3]. Дакле: **ǵkǵi* > **ǵkǵi* > **tkǵi* > *kǵi*.

2 ° Варијанта *ћи* (дат. *ћери*, ак. *ћер*) могла је настати на два начина. Вероватно је настала упрошћавањем сугласничке групе (*кћи* > *ћи*), као што се прилог са одраженим ијекавским јотовањем *џје* упрошћава у *ђе*. Ако бисмо претпоставили аутономан развој, паралелан оном који се остварује у другим словенским језицима (а то чинимо ради критичке оцјене Скокове концепције), онда би се он могао представити у следећим варијантама: **ǵkti* > **ǵkt^{3/4}i* > **ǵkǵi* > **ǵǵi* (упрошћавање сугласничке групе *ktǵ > tǵ* [види т. 2.3]) > *ǵi* (губљење полугласника у слабом положају) > *tǵi* (једначење сугласника по безвучности) > *ǵi* (упрошћавање гласовне групе: *ttǵ > tǵ*). Ово последње – да самостално *t* и *t* као прва компонента африкате дају једно *t* – потврђује глагол *оћумати* < *ot-ǵutati* и, после ијекавског јотовања, глагол *оћерати* < *ot-ǵerati*.

3 ° Варијанту *ићи* (дат. *ићери*, ак. *ићер*) ми непосредно изводи-мо из *кћи*. Као што је у ијекавском *хћела* дало *ићела*, тако је и *кћи* прелазило у *ићи* (разлика је само у томе што се у овом последњем случају губила експлозивна компонента прве африкате: *tǵtǵ > štǵ*).

2.3. Гласовна група **kt* у прасловенском се упрошћавала у *t*, о чему сведоче глаголски облици на које се Белић позива: **plekto* > *ple-*

to, **plektešī* > *pleteši*; у другом и трећем лицу једнине императива упрошћавање је извршено пре монофтонгизације дифтонга – и зато није био могућ развој **kti* > **kt^{3/4}i* > **kci* (односно одговарајући јотован сугласник у другим словенским језицима): **plekto^{3/4}* > **pleto^{3/4}* > *ple-ti* [Белић 1921: 226; Белић VII: 220]. Ево шта о томе Белић још каже: „Основна црта свих упрошћавања консонантских група у прасловенском није асимилација сугласника, већ редукција сугласника после губљења експлозије. То значи да је и просто *-kt-* давало прво *-k^{3/4}t-*, а затим одмах просто *-t-*, на пр. *plektešī* се изговарало *ple-k^{3/4}te-šī* и затим *ple-te-šī*” [Белић 1921: 223; уп. Белић VII: 218], сматрајући да је „*k* ишло са потоњим сугласником, тако да се његова експлозија није могла извршити” [Белић 1921: 223; Белић VII: 218].

Ми полазимо од тога да су се на описани начин сугласници *k*, *g* и *ch* губили не само испред *t* као самосталног гласа него и испред африкате која има као прву компоненту *t*: у српском дијалекту **ktś* > *tś* (= *č*), у староруском **ktš* > *tš* (= *č*), у западнословенским дијалектима **kts* > *ts* (= *c*, тј. *ц*). А није се губила само спорадично, на пример у српском облику *khu* < *(*dh*)*ktši*.

3. На основу свега наведеног можемо закључити да једно тумачење [види т. 3.1] морамо заменити другим [види т. 3.2], уз издвајање питања које у извесном смислу остаје отворено за даљу дискусију [види т. 3.3].

3.1. Белићево тумачење, методолошки веома занимљиво, морамо – одбацити. Спорна је у њему прва карика: умекшавањем *k*, *g* и *ch* испред *ti*.

Прво, нема никаквих доказа да је *kti*, *gti*, *chti* прелазило у *k^{3/4}ti*, *g^{3/4}ti*, *ch^{3/4}ti* и даље у *3/4ti*. А и да је прелазило, неслоговно *3/4* са претходним вокалом формирало би дифтонг, који би потом прешао у одговарајући вокал.

Друго, у консонантском систему прасловенског језика није било меких сугласничких фонема <*k^{3/4}g^{3/4}ch^{3/4}*

Треће, зашто се није *g* умекшавало испред *ni* и поред тога што је сугласник *n* прешао у потпуно меко *n^{3/4}*?

3.2. Ново тумачење, које смо образложили у овом чланку, има сву неопходну аргументацију.

Прво, ако је $*gn\bar{i}/*gn\bar{i}$ несумњиво прелазило у $gn\bar{i}/gn\bar{h}$ преко фазе коју смо реконструисали као $*gn^{3/4}i/*gn^{3/4}h$ [види т. 2.1], зашто то не би чиниле групе типа $*gt\bar{i}/*gt\bar{i}$? Као што је n предњојезички (алвеоларни) сугласник који је морао да помери своју артикулацију уназад према изговору претходног g и наредног i , тако је – исто тако предњојезичко (зубно) t померило своју артикулацију, па се у оба случаја појавило позиционо $^{3/4}$ које је потом јотовало претходни сугласник.

Друго, ако су се у гласовним групама $*kt$, $*gt$, $*cht$ сугласници k , g и ch губили у случају кад је t самосталан глас, зашто се не би губили кад је t компонента африкате? При упрошћавању сугласничких група компоненте африкате понашају се као самостални гласови (упореди, на пример, развој *кућњи* → *кутњи* у дијалектима: упрошћава се *tśń* у *tń*).

Треће, то што оба прасловенска фонетска процеса о којима говоримо имају изузетке само указује, с једне стране – да они нису били обавезни, нису били фонетски закони, с друге стране – да је деловала аналогија.

Одсуство јотовања у сингуларним облицима императива не мора да значи да се $*kt$ упростило у t у време кад је после t био дифтонг $*o^{3/4}$. Могли су да утичу плурални и дуални облици императива у правцу уједначавања основе (однос $*ple\bar{c}i$ – $plet\bar{e}te$ могао је бити „исправљен” у $pleti$ – $plet\bar{e}te > pletite$). Друго могуће објашњење било би: анализирана гласовна промена фонетски се остварила, с једне стране, у инфинитивима типа $*pekt\bar{i}s$ да би се затим аналогијом пренела на инфинитиве типа $*pekte^{3/4}s$ (имамо у виду Бошковићево тумачење постанка инфинитива), с друге стране, фонетски се остварила у номинативима типа $*pekt\bar{i}s$ (и другим падежима с редукованим степеном основинског наставка), а по аналогији у генитиву $*pekte^{3/4}s$ (и другим падежима с пуним степеном основинског наставка).

Сложеније ствар стоји са чувањем гласовне групе $*kt$ (тј. $kt\acute{s} = k\bar{h}$) у облицима именице $k\bar{h}u$ у српским дијалектима (и књижевном језику). То питање ћемо посебно размотрити [види т. 3.3].

3.3. Чување гласовне групе $*kt$ (тј. $kt\acute{s} = k\bar{h}$) у облицима именице $k\bar{h}u$ у српским дијалектима (и књижевном језику) – а слично је стање и у словеначком језику ($h\bar{c}i$) – за наше тумачење има значај крунског доказа. Али оно мора бити објашњено: зашто се само у облицима ове именице чува неупрошћена гласовна група $k\bar{c}i < *(d\bar{z})kt\acute{s}i$, а не чува се у инфинитивима типа $pe\bar{c}i < *(pe)kt\acute{s}i$, $mo\bar{c}i < *(mo)gt\acute{s}i$ и облицима именица типа $no\bar{c} < *(no)kt\acute{s}h$, $mo\bar{c} < *(mo)gt\acute{s}h$?

Прва могућа хипотеза гласи: именица **ḍk̥ti* само је у номинативу једине имала фонетске услове за гласовни развој **kti* > **kt̚i* > **k̥ci* (односно одговарајући јотован сугласник у другим словенским језицима), у осталим облицима јотован сугласник се морао појавити по аналогiji, као резултат процеса уједначавања основе. – По томе је анализирана именица заиста специфична, али не видимо како би то могло утицати на неупрошћавање гласовне групе **kti*, тј. на негубљење у њој иницијалног *k*. Зато прву хипотезу морамо искључити.

Друга могућа хипотеза гласи: именица **ḍk̥ti* после завршеног процеса јотовања само је у централном старосрпском ареалу сачувала лик са африкатом **ḍk̥t̚si*, на периферији тога ареала, у контакту словенског и несловенског етноса, компоненте африкате су у складу са принципом нарастајуће звучности у структури слога метатезом промениле место, па смо добили лик **ḍk̥k̥sti*, у коме је гласовна група *kt* раздвојена шуштавим сугласником, па није било услова за њено упрошћавање. Контаминацијом ликова **ḍk̥ci* (у коме је **ḍk̥t̚si* упрошћено у **ḍt̚si* = **ḍk̥ci*) и **ḍk̥k̥sti* добили смо **ḍk̥k̥ci*. – Иако би овакво тумачење било лингвистички беспрекорно, недостају му филолошки докази: нема трага евентуалног лика **ḍk̥k̥sti* ни у историјским споменицима ни у савременом бугарском језику.

Трећа хипотеза гласи: само је именица **ḍk̥ti* испред гласовне групе **kti* имала високи вокал задњег реда **ʉ* > *ʊ*, који је спречио упрошћавање **kt*, и то само у неким српским говорима и у словеначком дијалекту. – Ово тумачење је потпуно прихватљиво: вокал **ʉ* је раздвајао експлозију сугласника *k* од експлозије сугласника (односно компоненте африкате) *t* и тако спречио редукцију *k*. Али је прогресивни утицај вокала **ʉ*, тј. утицај на *k* у наредном слогу, био релативно слаб, па се *k* и сачувало само у неким говорима. Аналоган случај имамо са фонетским условима за трећу палатализацију: вокал **ʉ* (и **ū*) спречавао је промену задњонепчаног сугласника. Разлика је само у томе што је регресивно деловање вокала **ʉ*, тј. деловање на *k* (и *g*, *ch*) у истом слогу, било снажније, па се и остваривало на општесловенском плану (осим случајева кад је аналогija реметила фонетске резултате).

II

4. Тумачење развоја гласовних група **kt̚i*/**kt̚i*, **gt̚i*/**gt̚i*, **cht̚i* [види тт. 1–3 овога чланка] најпре смо образложили у другом фрагменту серије чланака посвећених Александру Белићу као компаративи-

сти и палеослависти [Маројевић 2000 ⁶: 66–74, 78–79], а тиме се објашњава и ретроспективни приступ који смо у раду применили.

У другом делу овога рада размотрићемо друга тумачења развоја прасловенских гласовних група $*ktī/*ktī$, $*gtī/*gtī$, $*chtī$, која су Белићевом претходила, а од значаја су за историју нашег питања.

Историја питања с прегледом тумачења разматраних гласовних група од стране Белићевих претходника дата је у Прасловенској граматици Г. А. Иљинског [Иљинский 1916: 248–253]. Белић једно од тих тумачења, не помињући аутора, експлицитно оспорава. То „највероватније досадашње тумачење” је, заправо, тумачење Собољевског [види т. 4.1]. Белић се, међутим, није осврнуо на тумачење чија је једна реконструисана фаза подударна с његовом, а формулисао га је још Даничић [види т. 4.2]. И наше тумачење које смо у првом делу овога чланка изложили има једног свог значајног претходника — Лескина, као што и додатни аргумент за то тумачење, прелазак гласовне групе $*gnī/*gnī$ у $*gn^{3/4}i/*gn^{3/4}i$, после јотовања: $gñi/gñi$, има у Л. Васиљеву свог претечу [види т. 4.3].

У размотреном чланку Белић истиче да је његово тумачење „потребно због тога што и највероватније досадашње тумачење (исп. преглед досадашњих тумачења код проф. Иљинског, Праславянская грамматика, Нџинџ, 1916, 249–253), по моме мишљењу, не уклања великих тешкоћа које имају и друга тумачења. По том тумачењу kti даје $t'ti$, а ово даље $t't'i$. Ја не знам зашто је прво t више умекшано него друго и није ми јасно, зашто се прво t' није изједначило са потоњим, него обрнуто. Када пак претпоставимо да је k било више умекшано од t , то чинимо с пуним правом, јер знамо да је k било способније да се подвргне утицају меких вокала него t . Према томе, ако претпоставимо да је полумекко t испред i , i стојећи иза k дало томе k потпуну умекшаност (k'), онда претпостављамо нешто на што имамо потпуно право. Када у слогу $-k' ti$ претпостављамо да је сугласника k умекшаног нестало, сасвим је за нас без значаја, да ли ћемо претпоставити да је ово прво прешло у потпуно умекшано t' или је непосредно постало нечујно, изгубивши у таком положају експлозију, иако ја лично верујем да је ово друго вероватније. Главно је да је оно пре свега било потпуно умекшано k' које је, изгубивши се, оставило траг у несложном $3/4$, [Белић 1921: 222].

4.1. Белић не каже чије је то „највероватније досадашње тумачење”, али је то, по свему судећи, тумачење Собољевског. Разма-

траном темом бавио се А. И. Соболевски у својим предавањима из фонетике староцрквенославенског, тј. старославенског језика. Он је истакао важну мисао о дијалекатском карактеру јотовања гласовних група *tj, *dj у прасловенском језику: „Зубныя *д* и *т* подверглись смягченію [...] не во всемъ обще-славянскомъ языкѣ. Сербскій, отчасти словинскій и болгарскій языки выдѣлились изъ обще-славянскаго языка и вступили въ самостоятельную жизнь еще с группами *dj, tj*” [Соболевский 1891: 118]. И даље: „Несомнѣнно, смягченіе зубныхъ [...] совершилось на обще-славянской почвѣ, вѣроятно, въ ту эпоху жизни обще-славянскаго языка, когда изъ него уже выдѣлились отдѣльные говоры и когда уже было близко распаденіе обще-славянскаго языка” [Соболевский 1891: 119].

У посебном кратком одељку „Смягченіе группы *kt*” Соболевски је размотрио питање судбине прасловенских гласовних група *kti, *gti, *hti, које он своди на једну групу: „Группа *kt*, образовавшаяся какъ изъ древней группы *kt*, такъ изъ группъ *gt, ht*, имѣя послѣ себя мягкій гласный, подверглась тѣмъ самымъ измѣненіямъ, которыя произошли въ группѣ *tj*” [Соболевский 1891: 120]. Одредивши тачно релативну хронологију појаве, аутор даје и своје објашњење гласовних промена које је разматрана гласовна група претрпела: „Время смягченія группы *kt*, вѣроятно, тоже, что и смягченія зубныхъ. Группа *kt* (съ мягкимъ *t*), вслѣдствіе ассимиляціи *k* съ *t*, прежде всего перешла въ *tt* (оба *t* мягки), откуда, вслѣдствіе диссимиляціи двухъ тождественныхъ звуковъ, — *tj*” [Соболевский 1891: 120]. Овакав развој разматране гласовне групе, не помињући изричито Соболевског, критички је оспорио Белић [види т. 4].

4.2. У одељку „Смягченіе зубныхъ *d* и *t*” Г. А. Ильински је истакао: „вопросъ остается такимъ же темнымъ, какимъ онъ былъ еще при Daničić, которому принадлежитъ заслуга его перваго систематическаго изслѣдованія” [Ильинский 1916: 250].

За Даничићево тумачење гласовних група које у овом раду разматрамо Ильински каже: „Болѣе оригинальный взглядъ высказалъ Daničić на процессъ смягченія группъ *gt, kt* и *ht* [...], D. училъ, что группы *gt, kt* и *ht*, безъ всякаго вліянія со стороны слѣдующихъ гласныхъ, перешли въ силу ассимиляціи перваго элемента второму въ группу *tt*; затѣмъ одно изъ этихъ *t* отпало, взамѣнь чего другое получило послѣ себя паразитное *i*, измѣнившееся потомъ въ *j*. Так

возникла секундарная група *tj*, дававшая въ соврем. слав. языкахъ тѣ же рефлексы, что и исконная группа *tj*” [Ильинский 1916: 251].

Ђуро Даничић у реферату који је одржао у Загребу у Југославенској академији знаности и умјетности 10. јула 1867. године питање је правилно методолошки поставио. Он полази најпре од тога „*da i od gt i od kt i od xt isti glasovi izlaze u svakom jeziku slovenskom*”, даље да „*svaki slovenski jezik što ima od elemenata gt i kt i xt, isto ima i od elemenata tj*”, да би закључио: „*Priličnije je dakle misliti da su se elementi gt i kt i xt približili elementima tj, t. j. s njima se kako god izjednačili*”. У наставку аутор покушава да одговори на питање: „*kako bi od glasova gt i kt i xt moglo postati tj?*”, [Daničić 1867: 118].

Даничић за анализирану гласовну промену налази аналогију у романским језицима: „*Poznato je da je u romanskim jezicima asimilacija glasova kt pravilo [...], t. j. k stojeći pred t izjednačuje se s njim, te od kt biva tt [...]; poslije asimilacije jedno od dva t otpada [...]; po što jedno t otpadne, često se naknagja glasom i*” (за сваку од наведених промена наводе се примери). Исте фонетске промене аутор претпоставља и у словенским гласовним групама: „*od našega gt i kt i xt postalo je asimilacijom tt; jedno od dva tt moralo je otpasti već i za to što se u slovenskim jezicima dva jednaka glasa ne trpe jedan do drugoga; a po što je jedno otpalo, došao je u naknadu [...]* laki glas *i*, који се, као што често бива, претвори у *j*, i tako od tt dobismo tj” [Daničić 1867: 119].

Интерпретација Даничићевог тумачења коју је дао Иљински — није сасвим тачна. Прво, Даничић уопште не говори о ирелевантности карактера вокала после разматраних сугласничких група у прасловенском, па чак ни у романским језицима (ово друго следи из наведених примера). Друго, Даничић не каже да је, пошто је једно од два *t* отпало, друго добило после себе паразитско *i*, које се касније изменило у *j* (што би било слично једној од фаза коју ми реконструирамо [види т. 2]), него тврди да се на месту једног од двају *t* појавило секундарно *i*. У фусноти наш лингвиста додаје: „*Što u nas dolazi i iza suglasnoga a u onijem drugim jezicima vidimo ga pred suglasnijem, to mislim da ne može biti nikakva smetnja, šta više može biti da tako stoji upravo po zakonu slovenskih jezika*” [Daničić 1867: 119 (нап.)], па у наставку наводи примере у којима се у прасловенском остваривала метатеза. Даничић, дакле, полази од промене карактеристичне за романске језике (*kt > tt > jt*), која на словенском терену има метатезу као додатну карику (*jt > tj*). Другим речима, друга Даничићева фаза, као резултат, идентична је с другом Белићевом фазом [види т.

1.1], с тим што први полази од метатезе, а други од „прогресивног” јотовања као следеће фазе.

4.3. Лескиново тумачење групе *kt* Г. А. Иљински овако парафразира: „въ группѣ *kt* легкое смягченіе *t* передалось предшествующему *k*, такъ что возникла новая группа *k't'*. Смягченное *k* вызывало еще большее смягченіе слѣдовавшаго за нимъ *t*, такъ что послѣднее стало сближаться въ артикуляціонномъ отношеніи съ *tj*. Затѣмъ исчезло *k* (какъ оно исчезло перед *t* и въ другихъ случаяхъ), а *t'* стало переживать *tѣ* же измѣненія, что и *tj*” [Ильинский 1916: 253].

А ево шта је рекао сам А. Лескин: „Eine andre Erklärung des Wandels von *kt* ist, daß die leise palatalisierende Wirkung des palatalen Vokals auf *t* [...] das *k*, das wie alle Gutturale gegen Berührung mit Palatalen sehr empfindlich ist, mit ergriffen und zwar, wie das bei den Gutturalen überhaupt so ist, stärker palatalisiert habe, so daß *k't'* entstand. Das so palatalisierte *k'* rief wieder eine stärkere Palatalisierung des *t* hervor, so daß dieses dem aus *tj* entstehenden Laute gleich wurde. Dann schwand *k* (wie in *kt* vor nicht palatalen Vokalen), und *t'* trat die bekannte Entwicklung an” [Leskien 1909: 56–57]¹.

1 ° Лескиново тумачење се с нашим подударом само у једној од реконструисаних фаза – задњонепчани сугласник испред *t* се изгубио (као што се изгубио испред *t* и у другим случајевима). Претходне Лескинове фазе морају се, међутим, кориговати.

Није се у групи *kt* слабо умекшање *t* пренело на претходно *k*, тако да је настала нова група *k't'*, него је *k* (односно *g* или *ch*) било и остало веларно, што потврђује српски лик *kъи* (а аналогно и словенски рефлекс корена *ogŋ- и дијалекатски српски ијекавски ликови *гъи-јездо* и *гъијев* посведочени у Његошевом језику, и не само у њему). Поред тога, веларност задњонепчаног сугласника (*k*, *g*, *ch*) била је, по нашем тумачењу, један од услова за померање артикулације консонанта *t* и развој алофона, позиционе варијанте [*t*^{3/4}] фонеме <*t*> (други услов је да наредни глас буде високи вокал предњег реда: *ī* > *i*, *ĩ* > *υ*).

¹ „Једно друго објашњење промене *kt* је следеће – лако палатализирајуће дејство палаталног вокала на *t* [...] прешло је и на *k* (које је као сви задњонепчани консонанти веома осјетљиво у додиру с палаталима), и то тако да је (као што то бива са задњонепчаним консонантима) јаче палатализовано тако да је постало *k't'*. Тако палатализовано *k'* изазвало је опет јачу палатализацију *t*, тако да се оно изједначило са гласом који настаје из *tj*. Онда се *k* пзгубило (као и *kt* испред непалаталних вокала), а *t'* се почело развијати на познати начин”.

Није умекшано *k* изазвало још веће умекшавање наредног *t*, јер није било умекшано; а и да јесте, то још веће умекшавање би дало палатално *t'*, а не ефекат јотовања гласовне групе **tj*. У прасловенском је, међутим, постојало само палатализовано, полумеко *[tʲ]* као позициона варијанта (алофон) фонеме *<t>*; палатално, меко *<tʲ>* као самостална фонема добијено је током самосталног развоја појединих словенских језика. Веларни задњонепчани сугласник, дакле, није изазвао још веће умекшавање сугласника *t*, него појаву „паразитског” *j* после њега, тј. појаву позиционе варијанте *[tʲʲ]* фонеме *<t>*, као што смо већ истакли [види т. 2].

2 ° На промену гласовне групе **gn* у *gnj* први је обратио пажњу ЛЕОНИД ВАСИЉЕВ у чланку *Объ одномъ случаѣ смягченнаго звука n въ обще-славянскомъ языкѣ, явившагося не посредствомъ слѣдующаго за нимъ древняго j* [Васильев 1913: 71–76]. Он, додуше, не издваја промену испред вокала реда *и* од промене испред других вокала (не само других вокала предњег реда него и високог вокала задњег реда), која је могла бити и по аналогiji, али наводи бројне примере из старих споменика и нових словенских језика.

Једну ауторову формулацију морамо исправити. Васиљев се у фусноти ограђује: „Впрочемъ, въ словѣ *огнь* мягкость *n* могла развиться и, помимо разбираемаго здѣсь фактора, съ переходомъ этого слова изъ схемы склоненія основъ на *ĭ* в схему склоненія основъ на *jo*” [Васильев 1913: 72 (нап.)]. – Прелазак у деклинацију основа на **3/4ǫ* био је условљен мекоћом сугласника *nj* (а та мекоћа је у прасловенском могла настати само јотовањем), а не обратно. Да сугласник *n* није био мек, именица би прешла у деклинацију основа на **ǫ*, као што су то учиниле у српском језику све старе основе на **ĭ* мушког рода, осим *огањ* < **ogñ* и *угаљ* < **o, glʲ*. А оне су изузетак само зато што су се, после јотовања у гласовним групама **gni* > *gnj*, **gli* > *glʲi*, завршавале на мек, палаталан сугласник.

3 ° У закључном пасусу поменутог чланка ЛЕОНИД ВАСИЉЕВ указује „что мягкое *n*, помимо группы *gn*, развивалось и въ сочетаніи съ нѣкоторыми другими согласными”, па наводи секундарну групу *kn* у српској речи *knjèginja*, али обраћа пажњу и на меко *l* у групи *gl* у чакавским (= хрватским) императивним облицима *g l ě*, *g l ěte* [Васильев 1913: 76]. За ову последњу групу имамо, међутим, и један несумњив прасловенски пример. ПЕТАР СКОК наводи основу на **ĭ*

*o, glъ као реконструисани лик именице *угаљ* (рус. *уголь*) [Skok 1973 III: 537, s. v. *ǔgalj*], а слично је и код других аутора. А тај пример је несумњиви одраз преласка гласовне групе *glī/*glī у *gl^¼i/*gl^¼ъ, после јотовања: *gl'i/gl'ъ*, што значи да именицу треба наводити у позном прасловенском лику *o, gl'ъ. И развој ове гласовне групе потврђује наше тумачење генезе прасловенских гласовних група *kti, *gti, *chti, које смо овим чланком образложили.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1921: А. Белић. *Српскохрватске гласовне групе -jt-, -jd- и прасловенско -kti-, gti- и hti-*. – Јужнословенски филолог, Београд, 1921, књ. II, св. 3–4, с. 217–226.

Белић VII: *Изабрана дела* Александра Белића. Седми том. *Историја српског језика*: Студије, расправе, критике. [Београд, 1999].

Бошковић 1968: Радосав Бошковић. *Основи упоредне граматике словенских језика*. I. *Фонетика*. Београд, 1968.

Васильев 1913: Леонидъ Васильевъ. *Объ одномъ случаѣ смягченнаго звука n въ обще-славянскомъ языкѣ, явившагося не посредствомъ слѣдующаго за нимъ древняго j*. – Русскій филологическій вѣстникъ, Варшава, 1913, № 3, т. LXX (вып. 1-ый), с. 71–76 [прве арапске пагинације].

Daničić 1867: *h i ħ u istoriji slovenskih jezika*. Čitao u sjednici historičko-filološkičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 10 srpnja 1867 pravi član Gjuro Daničić. – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga I. U Zagrebu 1867, с. 106–123.

Ильинский 1916: Г. А. Ильинский. *Православная грамматика*. Нѣжинъ, 1916.

Leskien 1909: *Grammatik der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache* von A. Leskien. Heidelberg, 1909.

Маројевић 2000 ^а: Радмило Маројевић. *Старославенске студије*. Београд–Крагујевац, 2000.

Маројевић 2000 ^б: Радмило Маројевић. *Александар Белић као компаративиста и палеослависта*. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, 2000, V, бр. 1–2, с. 59–80.

Skok 1972 II: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga druga: K – Poni ¹. Zagreb, 1972.

Skok 1973 III: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga treća: Poni ² – Ž. Zagreb, 1973.

Соболевский 1891: *Древній церковно-славянскій языкъ. Фонетика*. Изъ лекцій А. И. Соболевскаго. Москва, 1891.

Радмило МАРОЕВИЧ

СУДЬБА ПРАСЛАВЯНСКИХ ЗВУКОВЫХ ГРУПП

*ktī, *gtī, *xtī

Резюме

В настоящей статье рассматривается учение А. Белича о судьбе звуковых групп *ktī/*ktī, *gtī/*gtī, *xtī в праславянском языке. Обосновывается новое толкование развития указанных звуковых групп и новое толкование фонетических процессов, которые привели к возникновению формы *кѣи* в сербском языке.

Во второй части статьи рассмотрены другие толкования развития праславянских звуковых групп *ktī/*ktī, *gtī/*gtī, *xtī, предшествующие учению

Војо Станић, *Композиција*